

Відгук
офіційного опонента
доктора філологічних наук, професора
Ніки Оксани Іванівни
про дисертацію Черемської Ольги Степанівни
«Харківська філологічна школа в історії українського мовознавства
20–30-х рр. ХХ ст.», подану на здобуття наукового ступеня доктора
філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова

Поглиблена увага до вивчення історії українського мовознавства зумовлена сучасним осмисленням проблематики, що стосується визначення наукової школи/наукових шкіл, їх формування, розвитку, перспективності сформульованих ідей у сучасній лінгвістиці; розкриття наукової новизни лінгвістичної школи в загальному і персоналізованому дослідницьких вимірах, об'єктивованому розгляді важливих для української науки періодах і їх розширеному ракурсі наступності та продукування нових ідей. Значні досягнення в цій галузі орієнтовані здебільшого на вивчення роботи окремих інституцій, наукових колективів, відомих мовознавців, проте їх досі залишаються відкритими питання про синтетичний сучасний виклад історії українського мовознавства, як і про деталізацію діяльності лінгвістичних шкіл, створення енциклопедичних видань з українського мовознавства.

Складність дослідження полягає в тому, що досі немає повних описів різних лінгвістичних шкіл в Україні, окрім з таких видань – «Одеська лінгвістична школа: координати сучасних пошуків» (за загальною редакцією Т. Ю. Ковалевської, 2014), «Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції» (2015) Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко та ін. Значна кількість публікацій про Київську філологічну школу містить цінну інформацію про різні її періоди, наукові осередки, персоналії, утім на сьогодні ще не створений узагальнений і цілісний опис цієї наукової школи. Принцип розгляду історії мовознавства за лінгвістичними школами стає основним і перспективним для

систематизації ідей, концепцій, поглядів мовознавців, що є фундаторами, представниками, послідовниками лінгвістичних шкіл.

Актуальність дисертаційної праці О. С. Черемської обґруntовується необхідністю цілісного осмислення традицій Харківської лінгвістичної школи за період понад сто років – від часу її формування на початку XIX ст. до розвитку у 20-30-тих роках XX ст., сучасній оцінці перспективності цих ідей. Дисертаційна праця є перспективною щодо повноти вивчення різних хронологічних зрізів Харківської філологічної школи за встановленими дисертанткою чотирма основними періодами, урахуванням еволюції лінгвістичних ідей, а також їх наступності та спадкоємності, відповідності українському та європейському контекстам.

Вибір аналізованого періоду відповідає меті дослідження схарактеризувати Харківську філологічну школу як одну з найдавніших філологічних шкіл в Україні поруч із Київською, Одеською, Львівською. Хронологічний період охоплює значну часову відстань у понад сто років, що дає можливість виявити загальні закономірності та соціокультурний контекст українського мовознавства XIX – першої третини XX ст., зіставити дослідницькі епістеми в різних наукових школах та особливість їх реалізації в Харківській філологічній школі.

Відзначаючи **наукову новизну** отриманих результатів дисертаційного дослідження, наголосимо, що вперше запропоновано застосування загальнотеоретичних принципів і критеріїв аналізу наукової школи для характеристики історії, постатей, здобутків Харківської філологічної школи 20-30-тих років XX ст. у комплексному вимірі, з урахуванням методологічних пріоритетів науки та її різногалузевого філологічного охоплення, відповідність суспільним запитам часу.

Теоретичне значення дисертації полягає в тому, що здійснене ґрунтовне вивчення Харківської філологічної школи має істотне значення для розбудови історії та теорії українського мовознавства, історії української літературної мови,

лінгвоперсонології, а також стилістики, лексикології, лексикографії. Новим і перспективним є лінгвістичний інструментарій, який дисерантка застосувала і розвинула в дисертації, в оцінці співвідношень *наукова школа – наукові школи, науковий лідер, послідовник, учень, представник; наукова концепція, напрям, течія та ін.*

Дисертаційна праця О. С. Черемської має **практичну цінність**: основні положення і результати дослідження можуть бути враховані у процесі викладання університетських навчальних дисциплін, зокрема «Історія українського мовознавства», «Методологія та організація наукових досліджень», «Історія української літературної мови», «Теорія української мови в сучасних наукових парадигмах», написанні підручників і посібників, укладанні енциклопедичних видань.

Достатній за обсягом **матеріал** дослідження репрезентує синхронічний зразок XIX – першої третини XX ст., об'єктивований науковими, лінгводидактичними і лексикографічними працями філологів, об'єднаних за належністю до Харківської наукової школи. Значний фактологічний матеріал, який проаналізувала та узагальнила О. С. Черемська, повно експлікує погляди представників цієї школи, розкриває їх прогностичність в оцінках лінгвістів XX–XXI ст., діяльність яких в різні періоди їх життя пов’язана з Харковом і чи інтенційно є продовженням продукованих ідей. Важливо, що в аналізованій дисертаційній праці науково-теоретичні праці розглядаються комплементарно з прикладними дослідженнями – підручниками і посібниками для шкіл, словниками та ін.

У дисертаційній праці застосовано низку загальнонаукових і власне лінгвістичних методів, що відповідають меті та завданням дослідження, – історіографічний метод, описовий та порівняльний методи. У роботі також заявлено про використання абстрактно-логічного, системного, інтерпретаційного, актуалістичного методів, методу контекстualізації.

Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів із висновками до кожного з них, загальних висновків, списків використаних наукових праць і джерел, додатку, що містить список публікацій дисертанта з теми дисертації та відомостей про апробацію основних положень дисертації.

Перший розділ дисертації – «Харківська філологічна школа в історії української гуманітарної науки» – визначає теоретичні основи для характеристики основних термінів дисертації *наукова школа, наукові школи, представник, послідовник, учень, а також концепція, напрям, течія* та ін., що має значення для наукознавства, лінгвоісторіографії, лінгвоісторіософії.

Дисерантка визначає основні наукові школи, які відігравали роль наукових осередків в Україні XIX – першої третини XX ст. Уперше робиться спроба систематизувати наукові здобутки різних лінгвістичних шкіл в Україні (Київської, Харківської, Львівської, Одеської та ін.). Продовження наукових традицій також простежується у проекції кінця XX – початку XXI ст.

У сучасній лінгвістиці сформувалися різні принципи вивчення історії українського мовознавства. Один із них – галузевий принцип (за розділами мовознавства), інший принцип – хронологічний, спрямований на поглиблена вивчення українського мовознавства одного чи декількох хронологічних періодів.

Перевагою дисертаційної праці О. С. Черемської є мотивування розвитку Харківської філологічної школи 20-30-тих років ХХ ст. у широкому контексті, що дає підстави визначити цілісність наукової школи, її тягливість та інноваційність. Розгляд лише однієї Харківської школи був би неповний без визначення основних наукових шкіл в Україні, що формує розуміння спільногоЯ і відмінного в роботі наукових осередків, визначення соціокультурних умов, які визначали пріоритетність досліджуваних проблем. Безперечна заслуга авторки дисертації полягає в тому, що вона розкриває вплив ідей, зокрема Празького лінгвістичного гуртка, на розвиток українського мовознавства.

Без сумніву, продуктивним є потрактування належності лінгвістів до певної школи за їхніми поглядами. Так, у дисертації відзначено, що дослідники «за своїми поглядами належали як до Харківської, так і до Київської лінгвістичних шкіл (окремі з них, наприклад, О. Б. Курило, у різні періоди наукової діяльності належали до тієї й іншої)» (с. 95 дисертації). Цю тезу раніше сформулював Ю. Шевельов, який проаналізував концепції Київської та Харківської шкіл та погляди О. Б. Курило.

У цьому розділі О. С. Черемська продемонструвала вміння критично аналізувати наукові джерела, визначати найважливіші ідеї та генерувати нову інформацію. Розділ містить широке коло питань, які стосуються проблем наукознавства, лінгвоісторіографії, проте завдяки аналітичному викладу не відбувається переобтяження тексту дисертації розлогими міркуваннями.

У другому розділі дисертації – «Слов'янознавчі дослідження в Харківській філологічній школі XIX ст.» – означується синкретизм, який трактується як «синтез гуманітарних і соціальних наук», що започатковується в університетських студіях із філософії, філософії мови, граматики та риторики. Певна річ, що такий синкретизм не обмежується лише першою половиною XIX ст., його активно розбудовують О. О. Потебня та «потебнянці».

Для характеристики підвалин Харківської філологічної школи О. С. Черемська узагальнила філологічні здобутки «Харківської трійці» (І. І. Срезневський, М. І. Костомаров, А. Л. Метлинський), словникарську роботу ~~першої~~ половини і середини XIX століття (П. П. Білецького-Носенка, П. С. Морачевського, О. С. Афанасьєва-Чужбинського, М. В. Закревського); обговорення принципів правопису в дискусії М. О. Максимовича з Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, розгляд фонетичного і морфологічного ладу української мови у граматиці О. П. Павловського.

Ці різноаспектні дослідження, присвячені вивченю історії української мови, її лексики, фонетики і граматики, засвідчили формування критеріїв лінгвістичного опису, акцентування порівняльно-історичних студій.

Третій розділ дисертації – «О. О. Потебня і Харківська філологічна школа» – присвячений аналізу та узагальненому викладу наукового доробку О. О. Потебні як фундатора Харківської лінгвістичної школи, як класичної постаті українського і слов'янського мовознавства. У дисертації запропоновано аналітичну рецепцію значного наукового доробку мовознавця, тих релевантних ідей, що набули продовження і розвитку у психолінгвістичній концепції О. О. Потебні, яка розкриває глибинний зв'язок між розвитком мови та історією думки.

(Етно)психолінгвістичні погляди автора концентруються у проаналізований в дисертації статті О. О. Потебні «Про націоналізм», в якій він формує найголовніше завдання мовознавства: вивчення «складу людської думки, що характеризує народ». На думку Ю. Шевельова, у післяшевченківську добу О. О. Потебня став теоретиком національного питання в Україні, який розглядав питання народності та нації у зв'язку з філософією мови.

. Як доводить дисертантка, розвиток мови та думки центрував виклад теорії мови і мислення, внутрішньої форми слова, як і едицію історії граматичного ладу давньоруської мови та реконструкції дописемного стану.

Деякі питання, які стосуються граматичного ладу давньої мови, можна було б докладніше представити в дослідженні, бо вони вплинули на вивчення історичного синтаксису української мови порівняно з іншими слов'янськими мовами. Зокрема, визначення аппозиції, другорядного предиката на характеристики (напів)предикативної функції активних коротких дієприкметників розвинув О. С. Мельничук на матеріалі староукраїнської мови у монографії «Розвиток структури слов'янського речення» (К., 1966).

Традиції наукової школи О. О. Потебні були розкриті у витлумаченнях потебнянства (потебніанства) і неопотебнянства. Ще у 20-тих роках ХХ ст.

О. В. Ветухов, Д. І. Багалій, М. Ф. Сумцов запропонували новотвір потебнянство для осмислення тягості ідей.

Четвертий розділ дисертації «Системно-структурний напрям у Харківській філологічній школі (20–30-ті роки ХХ ст.)» і п'ятий розділ «Теорія літературної мови в працях представників Харківської філологічної школи 20–30-х років ХХ ст.» присвячені комплексному опису здобутків наукової школи у першій третині ХХ ст. у різних галузях – фонетики і фонології, лексикології, морфології, синтаксису, стилістики, які репрезентують період системно-структурних досліджень. У дисертації повно висвітлюються лінгвістичні здобутки покоління українських науковців 20-тих років ХХ ст., здебільшого непоціновані або недостатньо враховані в наступних періодах.

Дисерантка продемонструвала плюралізм наукових напрямів, узагальнила найважливіші здобутки, розкрила перспективні ідеї мовознавців, праці яких порівняно недавно були введені в наукових обіг в Україні. Харківський правопис та його відображення у правописних словниках Г. К. Голоскевича та О. П. Ізюмова доповнює виміри наукової школи щодо оцінювання прийнятих Харківською конференцією змін.

Окремий параграф дисертації 4.3. *Функціональний аспект у дослідженнях харківських мовознавців на початку ХХ ст.* присвячено малодослідженій науковій проблематиці, що розкриває стилістичні студії цього періоду (Л. А. Булаховський, М. Ф. Сумцов, М. Д. Гладкий, М. Ф. Сулима, М. Г. Йогансен, О. М. Фінкель). Докладно проаналізовано використання стилістичної термінології у працях Б. Д. Ткаченка, зокрема в його *«Нарисі української стилістики (у 5 лекціях)»*.

Теорія літературної мови набуває актуального вивчення, що пов'язано з розвитком ідей Празького лінгвістичного гуртка, з'ясуванням нормування літературного стандарту. Теоретичне обґрунтування термінів *літературна мова, мовна норма, нормування*, конкретна реалізація цих теоретичних постулатів у

виробленні літературного стандарту початку ХХ ст. визначають модус Харківської філологічної школи.

Важливо підкреслити, що в цьому розділі дисерантка проаналізувала нормотворення з позицій історії української літературної мови, лінгвістичного шевченкознавства. На початку ХХ ст. вивчення літературного стандарту, визначення правил публікації Шевченкових творів активно обговорюється у працях О. Н. Синявського («Дещо про Шевченкову мову. Спроба вияснити декотрі сумнівні моменти Шевченкової вимови» (1925), «Елементи Шевченкової мови, їх походження й значення» (1931), «Принципи редактування мови й правопису Т. Шевченка та конкретні зразки. (Пропозиція)» (1931)). Ці праці авторка проаналізувала в дисертації (с. 344-346), проте не всі вони враховані у списку використаних наукових праць і джерел.

Вивчення наукових традицій Харківської наукової школи та популяризація її наукових здобутків підсумовані в останньому підрозділі дисертації 5.6. Роль Ю. В. Шевельова в українській лінгвоісторіографії та популяризації доробку Харківської філологічної школи.

У висновках узагальнено основні результати дослідження, а також сформульовано його перспективи. Зокрема, в дисертації переконливо підтверджено визначення і характеристику чотирьох періодів Харківської філологічної школи, розбудовано постулати про філологічну школу як тяглу наукову традицію, що розвивається; узагальнено основні підходи до визначення формування Харківської філологічної школи в XIX ст. та розвиток концепцій її представників у 20-30 -х рр. ХХ ст.

Результати дисертаційної праці мають достатній ступінь апробації. Різні аспекти досліджуваної проблематики повно відбиті у понад 50 доповідях, виголошених на міжнародних і всеукраїнських конференціях, що проводилися в Україні та інших країнах (Білорусь, Болгарія, Молдова, Польща, Словаччина).

Із теми дисертації опубліковано 45 праць, із них: 1 монографія, розділи у трьох колективних монографіях, 20 статей у наукових фахових виданнях України, 8 – в іноземних наукових виданнях, 12 – в інших виданнях.

Концепція дисертації, основні положення і результати роботи послідовно відображені в авторефераті.

З огляду на великий обсяг фактологічного матеріалу та складність дослідження висловимо деякі міркування і побажання, які доречно врахувати в наступних студіях.

1. У дисертації О. С. Черемська, аналізуючи визначення наукової школи, зауважила про необхідність її деталізації за напрямами дослідження: «Ще один важливий аспект – просторовий і часовий. Адже за локалізацією й у певному часовому вимірі та чи та наукова школа здобуває додаткове якісно-відносне означення – Харківська (слов'янознавча, психолінгвістична, фонетична, граматична, стилістична) школа, Київська (історико-філологічна, фонетична, стилістична) школа, Одеська (фонетична) школа, Львівська (нормувально-граматична) школа» (с. 60 дисертації).

Погоджуємося з дисертанткою про доцільність такого означення, проте у наведений цитаті число уточнень доожної з цих шкіл відрізняється: наприклад, Одеська чи Львівська школи тут названі лише з одним означенням – *фонетична* і, відповідно, *нормувально-граматична*.

Також виникає питання про визначення історико-філологічних шкіл в Харкові та Одесі, де розроблювана наукова проблематика була розширена у процесі діяльності Харківського історико-філологічного товариства (засноване 1876 р.) та Історико-філологічного товариства в Одесі (з 1889 р.).

У дисертації названа *Харківська слов'янознавча школа*, тому варто уточнити, чому саме *слов'янознавча* і як авторка співвідносить її з *історико-філологічною*.

2. Дисертанка схарактеризувала *Київську фонетичну школу*, до якої належать праці Є. К. Тимченка та інших лінгвістів: «Київську фонетичну школу початку ХХ ст. пов'язують із постаттю Є. К. Тимченка та його працями «Українська граматика» (1907, 1917) і «Курс історії українського язика. Вступ і фонетика» [Тимченко 1927]» (с. 62 дисертації).

На нашу думку, доцільно визначити *Київську граматичну школу* у першій третині ХХ ст., до якої зарахувати Є. К. Тимченка, вищезгадана праця якого – «Українська граматика» – містить значний обсяг викладу морфології (словотворення і словозміни).

Серед праць граматиста Є. К. Тимченка є відомі монографії, надруковані у 20-тих роках: «Льокатив в українській мові» (К., 1925), «Номінатив і датив в українській мові» (К., 1925), «Вокатив і інструменталь в українській мові» (К., 1926), «Акузатив в українській мові» (К., 1928). У списку використаних наукових праць і джерел дисертантка зазначає лише дві праці Є. К. Тимченка 1926 р та 1927 р. (с. 466-467).

На нашу думку, у дисертації потрібно додати коментар до цитати про визначення школи «фольклорно-краєзнавчої – в університеті Св. Володимира в Києві (М. О. Максимович)» (с. 65). У дисертації вже була названа Київська історико-філологічна школа, цей термінологічний ряд є основним.

3. Становлення Харківської філологічної школи висвітлюється у працях П. О. Лавровського, який здійснив вагомий внесок у розвиток різних галузей мовознавства та інших гуманітарних наук. Науковий діалог П. О. Лавровського та О. О. Потебні доповнює виклад наукової школи.

У збірнику наукових праць «Петро Олексійович Лавровський : наукова і науково-критична спадщина (до 190-річчя від дня народження)» (Київ, 2019) надруковані фрагменти відповіді О. О. Потебні на рецензію П. О. Лавровського. На с. 106, 155 авторка дисертації згадує ім'я П. О. Лавровського. У списку використаної літератури не зазначені праці цього дослідника.

4. У перспективі варто продовжити дослідження про взаємодію наукових шкіл, а також про лінгвістичну термінологію, студії з історії української літературної мови у Харківській філологічній школі 20-30-тих рр. ХХ ст. Спроби цілісного викладу історії літературної мови представлені в «Начерку розвитку української літературної мови» (1918) М. Ф. Сумцова, одного з фундаторів і очільника Харківського історико-філологічного товариства. Автором загального курсу з «Історії української літературної мови» був М. Ф. Сулима, який видрукував його під спільною назвою «Історичний курс української мови» (Х., 1928).

Ці міркування мають уточнювальний характер, окреслюють перспективи наступних студій і не впливають на загальну позитивну оцінку рецензованого дослідження, яке є ретельно й творчо виконаним, а його авторка продемонструвала широкий обсяг опрацювання джерельного матеріалу й належне вміння його систематизувати та узагальнювати. У тексті довідкова інформація винесена у посторінкових примітках, що структурує виклад.

Концепція дисертації, об'єкт і предмет дослідження, застосовані методи, основні положення і результати відповідають спеціальності 10.02.01 – українська мова.

На нашу думку, у дисертації О. С. Черемської запропоновано вирішення актуальної для української лінгвістики наукової проблеми, що досягається розбудовою поглядів про Харківську філологічну школу та комплекс критеріїв її характеристики – за хронологічним критерієм, змінності наукових парадигм, галузевим критерієм та персоналізацією внеску дослідників. З огляду на це вважаємо, що дисертація «Харківська філологічна школа в історії українського мовознавства 20–30-х рр. ХХ ст.», відповідає вимогам п.п. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою КМУ № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її авторка –

Черемська Ольга Степанівна – заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора філологічних наук за спеціальністю 10.02.01 – українська мова.

Доктор філологічних наук, професор,
професор кафедри української мови та
прикладної лінгвістики Інституту філології
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Ольга Іванівна Ніка

О. І. Ніка

ПІДЛІС ЗАСІДАУ
СЕКРЕТАР НДЧ
НАРАУЛЬНА Н. В.
2021 Р.
19.02.

Відгук надійшов до спеціалізованої
вченої ради № 26.173.01 Інституту укра-
їнської мови НАН України 23 лютого 2021 р.
Учений секретар співради В. М. Фурса

Ольга Іванівна Ніка